

УДК 821.161.2-3.09

**ЖИТТЄ І СМЕРТЬ КНЯЗЯ МИХАЙЛА ЧЕРНІГІВСЬКОГО
У ДАВНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ****LIFE AND DEATH OF KNYAZ MYKHAILO OF CHERNIHIV
IN ANCIENT UKRAINIAN LITERATURE****Білоус П. В.,***orcid.org / 0000-0001-7487-6230**доктор філологічних наук, професор*

У статті розглядаються давні українські літературні твори про життя і трагічну смерть в Орді чернігівського князя Михайла. Стаття має на меті простежити процес літературної трансформації давнього сюжету й увести цей матеріал у коло досліджень із української медієвістики. Зміст сюжету відображає події з життя Михайла Чернігівського, основна увага зосереджена на його мандрівці разом із боярином Федором в Орду у 1245 році, щоб одержати дозвіл від хана Батия на володіння землями на Русі. Там вони відмовилися поклонитися ханові за монгольським звичаєм, за що були вбиті. Давні автори вбачали в цьому християнський подвиг, а Михайла проголосили святим. Саме таким він постає у «житії», створеному Дмитром Тупталом. Це житіє (початок XVIII ст.) не вкладається у візантійський агіографічний канон, бо не розповідає про все життя Михайла, а зосереджується лише на перебуванні його в Орді, де й відбуваються трагічні події, покликані розчулити читача та викликати співчуття до мученика — вірного християнина. Окрім того, житіє написане в барокову добу, тому йому властива пишномовність та багатослівність, наявність емблематичних і символічних образів, риторичних фігур, авторських розмірковувань, цитацій із чужих текстів, котрі зрештою відіграють роль підсилення високоморального образу Михайла. Інакше зображено князя в Галицько-Волинському літописі: тут не наголошується на подвигіві Михайла, натомість возвеличується Данило Галицький, котрий добув дозвіл від хана, підкорившись іновірним звичаям. Смерть в

Орді Михайла Чернігівського та його боярина Федора вражає, історичні події відходять на другий план, стають тлом для зображення сильних особистостей. Про Михайла Чернігівського не можна сказати, що це сильна особистість. Скоріше, це жертва обставин, що склалися. Йому приписали героїзм, а Данилу Галицькому дипломатичну мудрість. Це при тому, що монголо-татарська навала на кілька століть відкинула давньоукраїнські землі назад у своєму розвитку, принесла занепад і животіння на краю уцілілої у тому жахитті Європи.

Ключові слова: Михайло Чернігівський, житіє, агіографія, літопис, літературна трансформація, бароко.

The article examines ancient Ukrainian literary works about the life and tragic death in the Horde of Prince (Kniaz) Mykhailo of Chernihiv. The article aims to trace the process of literary transformation of the ancient story and to introduce this material into the circle of research in Ukrainian medieval studies. The content of the story reflects events from the life of Mykhailo of Chernihiv, focusing on his journey with boyar Fedir to the Horde in 1245 to obtain permission from Batu Khan to own lands in Rus. There, they refused to bow to the khan according to Mongolian custom, and were killed for it. Ancient authors saw this as a Christian feat, and Mykhailo was proclaimed a saint. This is how he appears in the «life» created by Dmytro Tuptalo. This life (early 18th century) does not fit into the Byzantine hagiographic canon because it does not tell the whole life of Mykhailo, but focuses only on his stay in the Horde, where tragic events occur that are intended to move the reader and evoke sympathy for the martyr, a faithful Christian. In addition, the hagiography was written in the Baroque period, so it is characterized by pomp and circumlocution, emblematic and symbolic images, rhetorical figures, authorial reflections, and quotations from other texts, which ultimately play a role in reinforcing the highly moral image of Mykhailo. The prince is portrayed differently in the Galician-Volhynian Chronicle: it does not emphasize Mykhailo's feat, but praises Danylo Halytskyi, who obtained permission from the khan by obeying non-Christian customs. The deaths of Mykhailo of Chernihiv and his boyar Fedir in the Horde are striking, and historical events fade into the background, becoming the background for the depiction of strong personalities. It cannot be said that Mykhailo of Chernihiv is a strong personality. Rather, he is a victim of the circumstances. He was credited

with heroism, and Danylo Halytskyi with diplomatic wisdom. This is despite the fact that the Mongol-Tatar invasion pushed back the development of the ancient Ukrainian lands for several centuries, bringing decline and languishing on the edge of Europe that survived that horror.

Keywords: Mykhailo of Chernihiv, life, hagiography, chronicle, literary transformation, baroque.

Постановка проблеми. Відомості про життя і смерть Михайла (Всеволодовича) Чернігівського (рік народження невідомий; був убитий в Орді 1245 р.) дійшли до нашого часу у коротких і розширених списках, що вносилися до складу «прологу», Четьх-Міней, літописів, збірників житійного і змішаного типу. Різні редакції твору відрізняються лише деталями. Найстаріша з поширених редакцій має назву «Слово новосвятую мученику, Михайла князя Русского и Феодора воєводи перваго въ княженіи его». Вважається, що твір написано не пізніше кінця XIII ст. на основі короткої оповіді про мученицьку смерть князя Михайла і боярина Федора, що була створена до 1271 р. отцем Андрієм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про цю пам'ятку (і загалом про Михайла Чернігівського) немає спеціальних досліджень. Можна лише згадати принагідні зауваження в «Історіях української літератури» І. Франка, М. Грушевського, М. Возняка, архієпископа Ігоря Ісиченка, О. Сліпушко, П. Білоуса. Проте «житіє» і нині викликає науковий інтерес у медієвістів як із погляду історичного змісту, так і в сенсі трансформаційних процесів у побутування сюжету про «вбивство Михайла Чернігівського і боярина Федора в Орді»: короткий «пролог» упродовж XIII — XVIII ст. видозмінився до жанру «житія».

Постановка завдання. Тож ця стаття має на меті простежити процес літературної трансформації давнього сюжету й увести матеріал у коло медієвістичних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Початкове «слово» розпочинається згадуванням 1238 року, коли «було нашестя поганих татар на землю християнську». Тоді Михайло утік в Угорщину, але згодом, коли татари встановили свою владу і данину, повернувся. Татари змушували колишніх очільників руських земель їхати до Батия, кланятися йому й одержувати ярлик на правління. Однак Батий змушував їх пройти своєрідну ініціацію — за монгольським чи татарським звичаєм: «І ось такий звичай був у хана Батия: коли приїде хтось на поклін до них, то

не веліли одразу приводити до себе, а наказано було волхвам, щоб пройшов він спочатку через вогонь і поклонився кущу та ідолам. А з усіх дарів, що привозили із собою для царя, частину брали волхви і кидали спочатку у вогонь, а вже потім до царя допускали і тих, що прийшли, і дари. Багато ж князів з боярами своїми проходили через вогонь і поклонялися сонцю, і кущу, й ідолам заради слави світу цього, і просив кожен собі володінь. І їм безборонно давали ті володіння, які вони хотіли отримати — нехай спокусяться славою світу цього» [1, с. 777].

Князь чернігівський Михайло, за версією отця Андрія, надумав поїхати до Батия не на поклон, а «викрити неправдивість його, що спокушає християн» [1, с. 777]. Такий намір видається доволі сумнівним, адже викривати несправедливість Батия — це дуже сміливо, але безглуздо. Очевидно, Михайло таки хотів ярлик від хана на володіння хоч би чернігівською землею. Отець Андрій вирішує справу так, ніби князь перед далекою мандрівкою побував у свого духівника, котрий суворо наказав йому не проходити через вогонь, не поклонятися «ні кущу, ні ідолам, ні їжі, ні питва їхнього не брати в уста» [1, с. 777].

Отримавши благословення від духівника, Михайло разом зі своїм боярином Федором вирушає у неблизьку подорож. А коли вони приїхали, то місцеві волхви розказали, що належить їм робити за звичаєм, щоб потім допущені були до самого Батия. Але пришельці з Руської землі відмовилися ті звичаї виконувати, бо так віра християнська не велить, чим розгнівали володаря. Хан послав свого вельможу Єлдега, який особисто почув відмову князя пройти через вогонь і застеріг, що таким чином той собі смерть вибрав.

Ситуація вибору змодельована отцем Андрієм своєрідно: невідомо звідки біля Михайла опиняються його онук Борис та бояри, котрі вмовляють князя піти й поклонитися вогню: мовляв, так князь добуде собі владу й життя своє збереже. І тільки боярин Федір нагадав йому напучення духівника. Тоді Михайло упевнився, як саме йому вчинити: «Не послушаюся я вас і душу свою не погублю» [1, с. 778], тобто він зважився постраждати за віру християнську, не прийнявши чужоземних звичаїв. Приїхали вбивці та розпочалося випробування віри: спочатку вбили Михайла, а потім і боярина Федора, «і так постраждали і віддали святі душі у руки Божі обидва новосвятих мученики» [1, с. 778].

Закінчується «слово» отця Андрія прославленням святих угодників, що постраждали за православну віру. Вказана і дата, коли це сталося: 1245 рік.

Розповідає про Михайла Всеволодовича (Чернігівського) і **Галицько-Волинський літопис**. Власне, цілісної розповіді тут немає, а наявні поодинокі згадки про нього. Чому ж цей князь, якого прославили в житті та якого вшановує церква, не заслужив у галицьких літописців належної уваги?

Уперше його згадано в літописі 1223 року серед молодих князів, які зібралися на битву під Калкою проти «безбожних моавитян», тобто монголів і татар. Як відомо, руські війська зазнали поразки, але Михайло вцілів у тій битві.

Удруге ім'я Михайла Всеволодовича згадано через десять років, коли він уже змужнів і добивався влади в Києві, при цьому ворогуючи з Данилом Галицьким. Отут закладене ставлення літописця до Михайла, адже той був ворогом князя, якого в літописі ідеалізовано.

Далі, коли нависла реальна загроза Русі від Батия, літописець зобразив Михайла боягузом та переступником клятви. Восени 1239 року до Києва наблизився один із монгольських полководців Менгухан, а Києвом тоді правив Михайло. Менгухан відправив своїх послів до київської знаті, маючи намір обманом узяти Київ: «Він прислав послів своїх до Михайла Всеволодовича і до городян, хочаби їх обманути, та вони не послухали його» [2, с. 394]. За іншими джерелами, київський князь звелів убити послів. Але довідавшись про перебування під містом великої монголо-татарської сили, він спішно «побіг в Угри» із Києва. Там його не дуже жалував король Бела, «погнав його від себе». Тоді Михайло із сином своїм Ростиславом подалися до дядька свого Кіндрата «у Ляхи». Звідти він прислав послів до Данила і Василька, наказавши їм перепросити галицьких князів за те, що покинув Київ і не виправдав їхньої довіри. У листі до князів сказано було: «Множкрат провинилися ми оба перед вами, і множкрат я шкоду робив тобі. Що тобі обіцяв — того не сповнив. Якщо коли хотів я приязнь з тобою мати, то невірні галичани не давали мені. Нині ж клятвою я клянусь тобі, що ніколи ото ворожнечі з тобою не буду мати» [2, с. 395].

Михайло здебільшого звертається до Данила, розуміючи, що опинився у скруті та на чужині, але йому хотілося повернутися на Русь володарем, тому й клявся бути вірним галицькому князеві. Данило і

Василько, «не спом'янули зла», сприяли поверненню на Русь, пообіцяли Київ Михайлові, а його синові Ростиславу — Луцьк. «Але Михайло через страх перед татарами не одважився йти до Києва, тому Данило й Василько дозволили йому перебувати в землі своїй, і дали йому пшениці багато, і меду, і худоби, і овець доволі» [2, с. 395].

Було це влітку 1240 року, а в грудні того ж року монголи й татари взяли Київ і зруйнували його. Дізнавшись про це, Михайло, мабуть, передбачав, що вороги підуть далі, у галицьку землю, тому з переляку подався знову «у Ляхи до Кондрата». А коли вороги наблизилися, забрався ще далі — до німецького міста Середа, де німці прийняли руського князя, бо в нього було чимало всілякого добра. Добро вони відібрали, онуку вбили, тому Михайло змушений був знову йти в Мазовію до Кондрата.

Всі ці спроби Михайла убезпечити себе від лиха, але зберегти статус, всі його дії схожі на постійну втечу від небезпеки, пошуки покровительства сильніших від нього, намагання зберегти собі життя. Тож літописець зображенням цих дій характеризує Михайла як боягузливу, малодушну, зрадливу особу, не здатну постояти за себе і за Русь. Літописець не міг інакше зобразити того, хто вороже ставився до галицьких князів і порушував клятву, їм дану. Тому зі сторінок літопису постає не герой (у майбутньому — святий), а пересічний князь, який принизливо тримався своїх корисливих цілей.

Відтак і повідомленню про смерть Михайла у літописі відведено кілька рядків, на відміну від інших джерел, де йдеться про цю ключову подію в біографії князя: «Михайла Всеволодовича, князя чернігівського, який не поклонився кущу, із його боярином Федором вони ножем закололи» [2, с. 406].

А згадано цей факт у Галицько-Волинському літописі у зв'язку з перебуванням в Орді іншого, більш значного князя — Данила.

Данилові також потрібен був дозвіл од Батия на володіння галицькою землею. Тобто необхідно було поклонитися східному тирану, щоб не втратити свій княжий статус (на ту пору Данила ще не проголосили королем). Літописець прагне виправдати вчинок князя, більше того — запевнити читача в тому, що Данило і в думках не мав таким принизливим чином захищати свою можливість бути володарем, повелителем. Тому вкладає у його свідомість непохитну християнську віру, що відкидає всіляку іншу релігійну орієнтацію.

Складається враження, що Данило — праведний, а по інший бік — сили зла, диявольське поріддя, з яким асоціюється татарська влада. Як справжній християнин, котрому відкрилася суть татаро-монгольського зла, він «став ще дужче скорбіти душею, бачачи, що володіє ними диявол». Літописець нібито через сприйняття Данила розказує про диявольську суть іновірного племені: «Він бачив нечестиві і чаклунські суєслів'я і Чингізханові наслання, нечестиві його, Куремси, кроволиття, многі його волхвування. Цесарів, і князів, і вельмож, що приходять до них, вони водили навколо куща, заставляли їх поклонятися сонцю і місяцю, і землі, і дияволу, і померлим, що тепер у пеклі, отцям їх, і дідам, і матерям». Звичай чужого народу обурюють літописця-християнина (а значить і князя Данила): «О нечестива облудо їх» [2, с. 405].

Незважаючи на витівки диявола на чужій території, Данило (заради влади своєї та маєтностей!), на відміну від Михайла Чернігівського та його боярина Федора, не тільки поклонився Батию, а й виконав усі належні там звичаєві дії, зокрема і «чорне вино» пив, як у тих краях кумис називали. Літописець прохоплюється, що Данило зазнав приниження в юрті Батия, бо змушений був на коліна ставати перед східним володарем: «Нині сидить на колінах і холопом себе називає» [2, с. 405]. Не вистачило йому духу вчинити так, як Михайло Чернігівський. Зате від Батия «поручена була земля його йому» [2, с. 405]. Заради цього не погребував «чорним вином» і спілкування з «дияволом», бо і здоров'я зберіг, і дозвіл на володіння маєтностями одержав.

Та зрештою, хтозна, як там вів себе Данило у стані Батия, хто те бачив і хто те знає, бо навряд чи автор рядків про це в літописі був разом із князем у монголів та своїми очима бачив усе, що відбувалося. Ідеалізуючи Данила, літописець перевернув на позитив його домовленість з «дияволом» Батиєм, а пізніші коментатори та інтерпретатори цього ганебного епізоду з біографії Данила Галицького наголосили на його дипломатичній мудрості та винахідливості.

А як же тоді бути з Михайлом Чернігівським, який не пішов на компроміс із Батиєм?

Вигадана чи реальна історія з цим князем стала придатним для агіографічного твору матеріалом. Усе те, що було про неї відомо з

давніших джерел, **Дмитро Туптало** вправно обробив, створивши житіє, яке розмістило нещасного князя серед вітчизняних святих мучеників.

Це житіє (початок XVIII ст.) не вкладається у візантійський агіографічний канон, бо не розповідає про все життя Михайла, а зосереджується лише на перебування його в Орді, де й відбуваються трагічні події, покликані розчулити читача (слухача) та викликати співчуття до мученика — вірного християнина. Так, до речі, закроєне і найперше руське житіє — про княжичів Бориса і Гліба, оскільки житіє Михайла Чернігівського має свою традицію.

Окрім того, житіє написане Дмитром Тупталом у барокову добу, тому йому властива пишномовність та багатослівність, наявність емблематичних та символічних образів, риторичних фігур, авторських розмірковувань, цитацій із чужих текстів, котрі зрештою відіграють роль підсилення високоморального образу Михайла. Цей образ більше схожий на велемовну абстракцію, правильну з погляду християнського схему, а не на особу, яка була в нашій історії та має свою індивідуальну біографію: «Замолоду звик до чеснотливого життя; Христа-бо полюбив і йому від усієї душі служив, і світилося в ньому душевне беззлоб'я, був-бо покірливий, і смирний, і любовний до всіх, а до жебраків вельми милостивий, молитвами ж і говіннями завжди догоджав Богові, і всіма добрими ділами прикрасив свою душу, щоб бути їй красним поселенням Бога, Творця свого» [3, с. 322]. Сказано гарно, але, здається, не про Михайла Чернігівського.

У житті враховано події, які сталися 1239 і 1240 року: будучи на той час київським князем, Михайло звелів убити послів Батия, а сам, злякавшись, утік «в Угри», однак агіограф намагається викликати у читача співчуття до нього, адже тому довелося поневірятися на чужій землі, та ще й для більшого виправдання додає рядок зі Старого Завіту: «Сховайся трохи, ледь-ледь, доки мине гнів Господній» (Вихід, 26:20). Після погрому Києва Михайло на чужині, почувши про це, «ридав невітшно за єдиновірною своєю братією і на запустіння землі своєї». Дізнався він і про те, що «нечестивий цар» Батий дозволяв місцевим мешканцям жити на Русі, данину наклавши на них. Дозволялося і князям повернутися на свою вотчину та володіти нею, але треба було спершу поклонитися Батию. За житієм у редакції Дмитра Туптала, Михайло Чернігівський подався до «нечестивого царя» не як прошак

і майбутній його данник, а мало не як місіонер, котрий мав перед тим царем «ісповісти Христа».

Немало місця у житті займає розмова Михайла та його боярина Федора, котрий розділяв наміри і думки князя, з духівником Іваном, який напучував своїх вірних перед мандрівкою до Орди, а вірні на словах доводили, що вони не похитнуться у своїй вірі. Ніби наперед знали, що так буде.

Прибувши на місце, до якого прагнули, Михайло та Федір зіткнулися з необхідністю виконувати чужі, іновірні звичаї, щоб одержати бажане. Але не зважилися це робити — чи то через християнську гідність, чи то з упертості. Виявилося, що разом із Михайлом були не тільки Федір, а й інші бояри, а також князь Борис Ростовський (за версією Л. Махновця — син Михайла), котрі в один голос почали переконувати Михайла поклонитися ідолам, кущу і сонцю, за звичаєм татарським (чи монгольським). Однак Михайло був непохитним, згадавши слова духівника, які той цитував з Євангелія: «Яка користь людині, що здобуде весь світ, але душу свою занапастить?» (Матвій, 16:26).

Вигадливо змодельований і чималий за обсягом діалог князя із посланцем Батия Єдлегом висвітлив відданість Михайла християнській вірі: Єдлег не переконав його наслідувати місцеві звичаї. А відтак Михайло вибрав собі смерть.

Сцена убивства Михайла й Федора розписана агіографом образно, емоційно, багатослівно. Такий опис є традиційним у житті, коли увага зосереджується на муках праведника, коли ллється кров, чути стогони, але душа страдника возвишається, терпіння його вище мук і страждань, стійкість його понад усе.

Отже, маємо белетризовану розповідь про Михайла Чернігівського, який завершив своє життя у страшних муках за віру християнську. І тут більше важила фантазія та уява Дмитра Туптала, традиційні прийоми зображення святого, а не якісь конкретні факти, яких могло й не бути, зате була священна ідея створити образ героя-мученика, який чомусь подався в Орду щоб свідомо там загинути. Подібно загинув Ісус Христос.

Висновки. Смерть в Орді Михайла Чернігівського та його боярина Федора, звичайно, вражає, особливо з подачі Дмитра Туптала, і займає в поезії жахливого своєрідне місце, адже життє створене в контексті подій XIII ст. Тут історичні події відходять на другий план, стають таким

собі тлом для зображення сильних особистостей, котрі не підкорилися фатуму трагічного століття. Щоправда, про Михайла Чернігівського навряд чи можна ствердити, що це сильна особистість. Радше, це жертва обставин, які склалися. Йому приписали героїзм, а Данилу Галицькому — дипломатичну мудрість. Це при тому, що монголо-татарська навала на кілька століть відкинула давньоукраїнські землі назад у своєму розвитку, принесла занепад і животіння на краю вцілілої в тому жахитті Європи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сказання про убивство в Орді Михайла Чернігівського та його боярина Федора. *Золоте слово*. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX — XV століть. За ред. В. Яременка : У 2-х кн. Кн. 2. Київ : Аконт, 2002 (*переклад О. Сліпушко*). 784 с.
2. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. Київ : Дніпро, 1989. 591 с.
3. Туптало Дмитро. Життя святих (Четїї мінеї). Переклав Валерій Шевчук. Т. I, вересень. Львів : Свічадо, 2005 с.